

компаниялар басшыларына дер кезінде айтқан. Әйтсе де, аспандаған жалақыға байланысты Мемлекет басшысына жетпегенше, құзырлы органдар ешқандай іс-шара қабылдамаған. Олар өз құзыреті шеңберінде шара қабылдауға тиіс еді. Бұны пиар-акция деп айтуға болмайды. Себебі, жақында Парламентте «Қазынаның» басшысы Қайрат Келімбетовтің есебі тыңдалды. Келімбетовтің айтуынша, «Қазына» басшылығы шешім қабылдап, ең үлкен айлық жалақы 5 мың АҚШ долларынан аспайтындығы жөнінде ұйғарымға келген. Міне, бұл ештеңе көңілге сыяды. Яғни, қозғалған мәселеден нақты нәтиже шығып отыр деген сөз.

Ұлттық компаниялардың қай-қайсы да жанадан құрылған «Самұрық» холдингі болсын, «Қазына» болсын алдарына үлкен мақсат қойып отыр. Ол – атқарушы органдағы сыбайлас жемқорлық қақпанынан экономикамызды алып шығу мәселесі. Осыған байланысты Үкіметтің, министрліктердің құзырындағы кейбір өкілеттілік ұлттық компанияларға ауысады. Әрине, қолдағы биліктен ажырап қалмас үшін оған қарсыластар да табылады. Ел экономикасын өркендетуге үлес қосатын ұлттық компанияларда еңбек ететін мамандардың еңбек-ақысы жоғары болу өте маңызды. Ал жоғары деңгейдегі жалақының мөлшері де қоғамдағы жағдаймен сәйкес болуы тиіс. Қоғамдағы әлеуметтік жағдай деңгейі әзірге төмен кезде ұлттық компания топ-менеджерлерінің айлық жалақысы жер мен жер арасындағыдай болуы халықтың наразылығын тудырады. Бұл өз кезегінде қоғамдағы қарама-қайшылықтарға апарып соқтыруы ықтимал. «Қазақтелеком» президентінің 365 мың долларлық айлық жалақысы өмірінде түсіне кірмеген де адамдар бар. Мен де бұрын-соңды ұлттық компания басшыларының айлық жалақысы жоғары болады деп ойлайтынмын. Алайда, осыншалықты жоғары деген ой миыма өте кіріп-шыққан емес. Бүгінгі топ-менеджерлерге білім берген мектеп мұғалімдері жалақысының өзі 30 мың теңгеден аспайды. Соны біле тұрып, өздеріне соншалықты жоғары еңбекақы қойғанына қалай күйінбейсін.

Ұлттық компаниялар топ-менеджерлерінің айлық жалақысы туралы мәселені күн тәртібіне қойылуын пиар-акция деп бағалауға болмайды. Егер «Қазына» басшылығы жоғарыдағыдай шешім қабылдап жатса, онда басқа компаниялар да алдыңғысының ұсынысын қолдайды деген ниеттің. Бұл шешім халыққа да түсінікті болар еді.

– Айлық жалақы демекші, сіз судьялар жалақысының төмендігі туралы жиі айтасыз. Олардың жағдайы соншалықты төмен бе? Заңда судьяларды әлеуметтік жағынан қорғау туралы тайға таңба басқандай жазылған емес пе?

– Елімізде бар болғаны 3 мың судья бар. Біз солардың еңбекақысын көтеру төңірегінде бес жылдан бері тұрақты түрде айтып жүрміз. Егер олардың жағдайы жақсы болатын болса, бұл мәселені қозғай беріп қайтесіз? Кейбіреулер қазақстандық судьялар жоғары деңгейде жалақы алады деп Елбасына жалған ақпарат беріпті. Ал шындығына жүгінетін болсақ, Қазақстан Республикасы Жоғарғы соты судьяларының айлық жалақысы өте жоғары. Бүгінгі таңда Жоғарғы соттың судьялары 300 мың теңге шамасында алады. Аудандық соттың судьялары еңбек өтіліне сәйкес 40-60 мың теңге деңгейіндегі жалақы алуға мәжбүр.

1994 жылы Елбасының «Қазақстан Республикасы соттарының, судьяларының әлеуметтік жағдайын жақсартудың қосымша мәселелері» деген Жарлығы қабылданды. Осы Жарлық бойынша аудандық судьяның еңбекақысы Жоғарғы сот Төрағасы еңбекақысының 50-60 пайызы деңгейінде белгіленген болатын. Судьяларға еңбекақы тағайындаудың осы принципін кейінірек Ораз Жандосов вице-премьер болған кезде өзгерді. Судьяларға көрсетілетін зейнеткерлік, әлеуметтік тұрғыдағы көптеген жеңілдіктер түрі қысқартылды.

жан-жақты ойластырылған.

– Өзіңіз білетін қай мемлекеттердің судьяларға жасаған айрықша қамқорлығын алдымен тілге тиек етер едіңіз?

– Алысқа бармай-ақ көршіміз Ресейді алайық. Онда судьялар үшін жеңілдіктердің бәрі сақталған. Аудандық судьяның еңбек-ақысы Жоғарғы сот судьясы еңбекақысының 70 пайызын құрайды. Оларға айрықша еңбек жағдайына сай айлық жалақысының 50 пайыз деңгейі шамасында төлемәкі да төләнеді. Оған қоса, ресейлік судьяларда сыныптық шені тағы бар. Бізде ол әлдеқашан алынып тасталған. Ресей судьяларының еңбек демалысы 45 күн болса, қазақстандық судьялар мемлекеттік қызметкерлер сияқты 28 күн демалады.

1993 жылы АҚШ-қа арнайы сапармен барып, алпауыт елдің сот жүйесімен танысуға тура келген-ді. Сапар барысында елдегі Жоғарғы соттың төрағасы АҚШ президентінің жалақысынан әжептәуір жоғары алатынына көз жеткіздік. Ал Сауд Арабиясында судьяның стажері 3 мың АҚШ доллары шамасында еңбек-ақы алады. Стажер үш жылдан кейін судьялыққа ауысқан күнде, онда жанадан тағайындалған судьяға мемлекеттік қазынадан ешқандай төлемәкісіз жеңіл мөшине беріледі. Оларда қызметтік мөшине деген жоқ, себебі олардың еңбекақысы өте жоғары. Сондай-ақ, осыдан жеті жылдан астам уақыт бұрын саударбиялық судьяның ең төменгі жалақысы 12 мың доллардың шамасында болған еді. Міне, сот тәуелсіздігі басқа елдерде қалай шешімін тапқан? Жалақысы жоғары судья басқа біреудің қалтасына сүктанбайтын, әлеуметтік мәселесін шешу үшін өкімге де жалынбайтын болады. Судьялар еңбекақысының жоғары болуы сот саласындағы жемқорлықтан да арылуға мүмкіндік береді. Судьялардың жалақысын көтеру керек, әлеуметтік ролін арттыруымыз қажет деп жиі айтатынымыз да сондықтан.

– Сот жүйесіндегі қазіргі жүргізіліп жатқан реформалар сіздің көңіліңіз толмайтын сияқты. Әлде, сіз төрағалықтан кеткеннен кейін шын мәнінде сот жүйесіндегі жағдай құлдырап кетті ме?

– Көңілің толмайды деп айта алмаймын. Еліміз тәуелсіздік алған он бес жыл ішінде сот жүйесінде көп жұмыс жасалды. 1995 жылы, 2000 жылы Сот жүйесі және судьялардың мәртебесі туралы екі мәрте заң қабылданды, ел Конституциясына өзгерістер енгізілді. Кезінде үш сот – Конституциялық сот, Арби-

техникалық жабдықтау, әлеуметтік тұрғыдағы өсіп-өркендеу бар. Әйтсе де, еліміз он бес жылда түбегейлі өзгерді емес пе. Біз ол тұста социалистік мемлекет болсақ, қазір нарықтық жүйені таңдаған елміз. Дегенмен сот жүйесі де, судьялардың психологиясы да сол қалпында. Сот жүйесінде түбірімен өзгеріс болмағаннан кейін судьялардың да психологиясы өзгермей отыр.

– Ендеше, кеңестік қағидадан арылу үшін сот жүйесінде қандай өзгерістер жасау қажет?

– Жақында біздің жұмысшы тобының ұсынысын Демократиялық реформаларды әзірлеу және нақтылау жөніндегі мемлекеттік комиссия мүшелері де қолдады. Ол ұсыныс Жоғарғы сот жүйесін өзгерту мәселесіне қатысты. Мәнін білуімше, қазір Жоғарғы соттың Азаматтық алқасы жұмыссыз отыр десе де болады. Мұны Жоғарғы сот судьяларының өзі де айтады. Өйткені, Азаматтық кодексті кейбір өзгерістерге байланысты ең соңғы шешім облыстық сот деңгейінде қабылданады. Сол себепті бүгінде Жоғарғы соттағы 44 судьяның қажеттілігі шамалы болып тұр. Бұл біріншіден. Екіншіден, әлі күнге дейін облыстық, аудандық судьялардың атқарушы билікке деген тәуелділігін арыла алмай отырмыз. Осы деңгейдегі судьялардың әлеуметтік жағдайы, тұрғын үй мәселесі негізінен атқарушы биліктің құзырында. Республикалық бюджеттің деңгейінде 6 айдың ішінде судья тұрғын үймен немесе пәтермен қамтамасыз етілуі керек деп заңда тайға таңба басқандай жазылған. Бірақ осы норма іс жүзінде орындалмайды. Оның орындалуы үшін аудандық судья аудан әкіміне, облыстық судья облыс әкіміне, Жоғарғы сот Төрағасы Үкімет басшысына барып, бюджеттен қаржы бөледі сұрауға мәжбүр, яғни алдыңғылары соңғыларына тәуелді деген сөз. Атқарушы биліктің «жалын» көмек алған судья ертең атқарушы билік сот дауының бір жағында тұратын болса, әділетті шешім қабылдайтыны күмән тудырады. Атқарушы билік-ке тәуелділіктен арылу мақсатында мемлекеттік комиссиядағы біздің жұмысшы тобы Округтік сот құруды ұсынып отыр. Оны Аймақтық сот деп атауға да болады.

Бұл мәселе кезінде Ата заңымызға сәйкес келмегендіктен, оны жылы жауып қойған едік. Соңғы кездері Мемлекет басшысы саяси жүйені Конституцияға өзгеріс енгізу арқылы

керек. Олардың қараған сот істерін апелляциялық тұрғыда, қадағалаушылық деңгейде бес округтік сот қарайды. Азаматтық істердің, қылмыстық істердің көпшілігі ең соңғы шешімін Округтік сот деңгейінде бітіруі тиіс. Ал Жоғарғы сотта өте бір ерекше жағдайдағы қате жіберілген шешімдер, азаматтың конституциялық құқығы бұзылғанда, мысалы, азаматтарға жаза белгіленген тұста кәтеліктерге бой ұрған кездегі мәселелер қаралады.

– Сіз айтқан ұсыныстарды жүзеге асыру үшін Конституцияға өзгерістер енгізу керек болады ғой?

– Иә. Бірақ, біз айтты отырған ұсыныстардың алғышарты ретінде әзірше Конституцияға өзгеріс енгізбей-ақ атқарылатын істер жеткілікті. Мәселен, облыстық соттың Алқа төрағаларын облыстық соттың судьялары, аудандық соттың төрағасын судьялар сайласа деген ұсыныс бар. Сот төрағасының негізгі мақсаты – сот процесін ұйымдастыру. Онда одан басқа міндет болмауы керек. Сот төрағасының құзырында кадрлық, қаржылық, ұйымдастыру мәселелері болса, ол судьядан гөрі шәкүлікке біртабан жақын келеді. Сот төрағасының шәкүлік болуы ең соңында сот шешімдерінің әділетсіз болуына ықпалын тигізеді.

– Қандай да болсын өзгеріске қарсылардың болатыны белгілі. Сіздің айтқан ұсыныстарыңызды қазіргі сот жүйесінде қызмет етіп жүргендер қабылдай қояр ма екен?

– Мен сынап жүрген жоқпын, тек дәлелді тұжырымдарымды ортаға салу үстіндемін. Әрине, ұсынысыма қарсылар бар. Болуы да заңды. Өйткені, тыныш отырған жеріңнен қозғалу кімге ұнайды дейсін. Ұсыныс айтқанда, судьялардың еңбекақысы жөнінде жеріңе жеткізе айттып жүрген кім бар мән басқа? Өйткені, кеңестік кезеңдегі құндылықтар өзгерді. Социализм тұсында қаншалықты моральдық тұрғыда адал адам тәрбиелуге ұмтылғанмен, ол еңбектің бәрі Карл Маркстің «сананы тұрмыс билейді» деген тұжырымынан аса алмайды. Оған кезінде көзіміз жеткенмен, сырттай мойындамауға тырысып бақтық. Сол сияқты сот жүйесінде де уақыт талабына сай батыл өзгерістер жасау қажет.

Еліміздегі сот жүйесі басшыларының ішінде мемлекеттік комиссия қабылдаған шешімдерге қарсылық танытып отырғандар да бар. Мәселен, олар билер соты қажеті жоқ деп есептейді. Иә, билер соты болу үшін де, оларды халық сайлауы үшін де Конституциямызға өзгеріс енгізуіміз қажет. Онсыз болмайды. Сонда Ата заңды өзгертуге болмайды, тимеу керек деп жүре береміз бе? Елбасының өзі де сот жүйесінде күрделі өзгерістер жасау керек деп жүр. Күрделі өзгеріс тек Конституцияға өзгеріс енгізу арқылы жүзеге асады. Әрине, күні ертең өзгертейік деп жатқан біз жоқ. Әзірше, қолданыстағы Ата заңның шеңберінде де талай-талай шараны жүзеге асыруға болады. Болашақта сот жүйесінде күрделі өзгерістер жасамай, үлкен жетістікке жетеміз дегенге өз басым сенбеймін.

Билер соты неге қажеті жоқ? Көршіміз Ресейде осы тектес «мировой судьялардың» жұмыс істеп жатқанына да біраз болды. Отбасылық, азаматтық істердің көпшілігі, тіпті екі жылға дейін бас бостандығынан айыруға негіз болатын қылмыстарды «мировой судья» шешеді. Осындай дауларды біз айтқан билер сотының да шешуге мүмкіндігі бар. Қазақтың билері ғасырлар бойы елдің ішкі дауын, талас-тартысын шешіп келген ғой. Тіпті, билер соты қазақ жерінде 1923 жылға дейін болған. Тек сол жылдан бастап билер сотын Халық сотына айналдырып, оны Жоғарғы сотқа бағындырды. Өйткені, билер сотының негізгі мақсаты – дауласушы тараптарды татуластыру, бітістіру. Менің айтатыным сол. Бұл ұсынысты мемлекеттік комиссия мүшелері де қолдады. Қарсы болып отырған аппараттағылар. Олар билер сотының, округтік соттың қажеті жоқ, ол ұйымдастырушылық, қаржылық мәселеде қиындық туғызады дейді. Шын мәнінде қай кадр-

комиссиясының отырысында қаралды. Қазіргі кезде сот орындаушының еңбекақысы – 18 мың теңге. Сот орындаушыларының жетіспейтін себебі де осы. Аталған жұмысқа негізін жоғары оқу орнын енді бітірген жастар келеді. Шамалы уақыттан кейін олар жалғасы жоғары басқа жұмысқа ауысады. Сот орындаушыларының сот шешімін орындау арқылы мемлекетке кіргізетін кіріс мөлшері жылына 1,5 миллиард теңге екен. Осы соманың 70 пайызы ғана орындалады. Кезінде сот орындаушы мемлекет бюджетіне қайтарған мүлік сомасының бес пайызын алады деген норма болған еді. Міне, осындай нормалар болған жағдайда қабылданған сот шешімдерінің орындалуына жан бітеді. Сот шешімін орындамау деген қылмыстың қылмысы. Жоғарғы соттың Сот әкімшілігі жөніндегі комитетінің деректері бойынша сот шешімін орындамайтын негізін атқарушы билік, мемлекеттік құрылымдар екен. Ал оның ар жағында белгілі тұлғалардың тұрғаны анық. Олар сот шешімін орындамау арқылы мемлекеттің абыройын, беделін түсіреді.

– Қазіргі қоғамды демократияландыру реформасына көңіліңіз тола ма?

– Жалпы, Ата заңымызда халықаралық деңгейдегі қалыптасқан демократиялық қоғамның үрдістері түгелдей дерлік қамтылған. Конституция негізінде қабылданып жатқан заңдардың кемшілігі – олардың іс жүзінде бұрмалануы немесе орындалмауы болып табылады. Заңдарды өкім бұзады, не құқық қорғау органдары бұзады, не сот бұзады, не сот орындаушы бұзады, сөйтіп барады да, ең ақырында демократиялық принциптерге нұқсан келеді. Бар мәселе осында.

– Демократиялық партия «Отанға» қашан қосылады?

– Осыдан екі жыл бұрын, парламенттік сайлау өткеннен кейін бес партияның бірігуі жөнінде олардың басшылары хат жолдады. Екі-үш айдан соң «Асар» партиясының төрайымы Дариға Назарбаевадан жауап алды. Осы мәселеге байланысты Дариға Нұрсұлтанқызымен екі-үш мәрте кездесіп, қос партияны біріктірімек болдық. «Асар» мен демпартия қосылғанда, ірі партия болатынына сендік. Өйткені, асарлықтардың қозғап жүрген әлеуметтік мәселесі мен біздің құқықтық мәселесіміз өзара тығыз байланысты. Әйтсе де, екі партияның да мүшелері бірігуге қарсы болды. Себебі, әр партияның бет-бейнесі қалыптасып үлгергендіктен, алдағы уақытта да жеке-дара қимыл көрсетуді қалайтындықтарын аңғартты. Алайда, осы ұсыныстың соны Президент сайлауы қарсаңындағы Қазақстанның халықтық коалициясының дүниеге келуіне әкелді. Бұны партиялардың бірігуінің бастамасы деп айту керек.

«Әділет» партиясы қазір сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес, заңның орындалмауы, Конституциямызда көрініс тапқан заң үстемдігі мәселесі барысында жұмыс жүргізуде. Жеке адамға табыну емес, заңға бағыну принципін өмірге әкелуіміз қажет. Қазірше біздің партиямыздың жоспарында басқа партиямен бірігу туралы мәселе жоқ. Менің ойымша, «Отан» мен «Асар» қосылды, енді солардың қатарын Азаматтық партия, Аграрлық партия толықтырса, билік партиясы қуатты күшке айналар еді.

– Елдің экономикалық жағдайы жақсарған сайын сыбайлас жемқорлық та белең алып барады. Оған қарсы күресте билік неге шарасыздық танытып отыр? Оған биліктің өзінің ішінара болса да, қатысты жоқ па?

– Әрине, атқарушы биліктің қатысы жоқ деп бүгін айту қиын. Жергілікті өзін-өзі басқару заңын Конституция қолданысқа енгеннен кейін көп ұзартпай қабылдау керек-тұғын. Егер де жергілікті өзін-өзі басқару туралы заң жобасы сол кезде дайындалып, қабылданғанда, аудандық, облыстық билік өкілдері сайланатын. Сайлану арқылы өкімдердің халық алдындағы жауапкершілігі де ұлғаяды. Халық өзі сайлағаннан кейін оны өзі қадағалап отырады. Атқарушы биліктің төменгі деңгейін-

және нақтылау жөніндегі комиссияның жұмысы нәтижелі болатынына сенімдісіз бе? Әлде, бұл да осы бағытта жұмыс жүріп жатыр дегенді аңғартатын кезекті көз алдау ма?

– Біріншіден, бұрынғы Ұлттық комиссияның жұмысы нәтижесіз болды дегендер қателеседі. Ұлттық комиссияның қабылдаған ұсыныстарын Президент қолдап, сол ұсыныстар негізінде Парламент талай заңдар қабылдады. Ұлттық комиссиядағы мен басқарған жұмысшы тобы әзірлеген Алқа билер соты ұсыныс заң түрінде қабылданып, келесі жылдан бастап қолданысқа енгізіледі. Әрине, оның қаншалықты тиімді болатынын уақыт көрсетеді. Талас-тартыспен классикалық нұсқаны емес, континенталдық нұсқаны қабылдадық. «Континенталдық» дегенімізбен әлемдік тәжірибеге қолданылатын қос нұсқаны негізінде қазақстандық нұсқа дүниеге келді. Іс жүзінде оны бұрмаламай жүзеге асыратын болсақ, төл нұсқамыздың түбегейлі орнығып кететіні сөзсіз. Жергілікті өзін-өзі басқару туралы заң да ұлттық комиссияның қолдауымен шыққан дүние. Одан кейін тұтқындау мәселесін прокуратурадан сотқа алып беруді де жүзеге асырған ұлттық комиссия болып табылады.

Азаматтық қоғамның тұжырымдамасын да ұлттық комиссия әзірледі. Ол қабылданып, оған Президент қол қойды. Ұлттық комиссияның орындалмаған көптеген жоспары Парламент өкілеттігіне қатысты өзгерістер, Конституцияға өзгеріс енгізу мәселесі, Сот жүйесінің кейбір мәселелері қазір мемлекеттік комиссия қаралып жатыр. Мәнінше, Ұлттық комиссияның жасаған жұмыстары өте көп, мемлекеттік комиссия да біраз шаруаны тындыруда.

– Парламент өкілеттігін кеңейту мәселесіне қалай қарайсыз? Қазына қаржысының орнымен жұмсалуды қандағалау құзыретін заң шығарушы орағана беру қаржының ысырапсыз жұмсалудына ықпал етер еді ғой...

– Біріншіден, Парламент өкілеттілігіне қатысты кейбір мәселелер Елбасы Жарлығының негізінде шешімін тауып отыр. Мәселен, кейбір атқарушы биліктегі лауазым иелерінің кандидатураларын Парламент комитеттерінде алды ала талқылаудан өткізіп, содан кейін барып бекітіледі. Ал Премьер-Министрді, Бас прокурорды, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің төрағасын Елбасы Парламенттен келіссөз отырып тағайындайды. Жоғарғы соттың Төрағасын Сенат депутаттары сайлайды. Сол себепті, Парламенттің құзыры аз деп айтуға болмайды.

Кейбір депутаттар кезінде Парламенттің құзыры төмен, атқарушы биліктегі кейбір лауазымды тұлғаларды жіберген заңсыздығына байланысты жұмыстан алуға ешқандай құқы жоқ деп айтып қалды. Неге? Конституцияда Парламенттің әрбір палатасы жеке-жеке өздері үштен екі дауыспен кез келген министрді, бүкіл Үкімет құрамын отставкаға жіберу мәселесін қозғап, оны Мемлекет басшысы қарауына ұсына алады. Егер Президент келіспесе, онда алты айдан кейін жаңағы палата тағы да үштен екі дауысымен қабылдап, министрді орнынан алу керек деп Елбасына талап қоятын болса, онда Мемлекет басшысы аталған министрді міндетті түрде қызметінен босатады. Бұл аз құзыр ма? Аз емес, алайда Парламент оны қолдана алмай отыр. Қанша министр бюджетті талапқа сай орындамай жатыр? Қанша миллиард теңге елге, халыққа жетпейде? Депутаттар аталған мәселелерге қатысты айқайлап, шулап, ақырында қояды. Яғни, мәселені аяғына дейін жеткізуге олардың жігері жетпейді.

Менің ойымша, облыс деңгейіндегі мәслихаттар деңгейін көтеру керек. Парламент төрізді мәслихат та өкімді жалпы депутаттар санының үштен екі дауысымен босатуды мәселе етіп қоя алатындай жағдай жасау қажет. Әзірге мәслихатта мұндай құзырет жоқ.

**Әңгімелескен
ФАБИТ МҮСІРЕП**